Термінологізування загальновживаної лексики як спосіб сучасного українського термінотворення (на матеріалі лексики криміналістичної експертизи)

Є. В. Ковкіна

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна
Correspondingauthor. E-mail: evkovkina@gmail.com

Paper received 29.01.20; Accepted for publication 14.02.20.

https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-217VIII65-08

Анотація. Стаття присвячена одному з актуальних питань сучасного українського термінознавства. На основі залучення репрезентативного мовного матеріалу з'ясовано специфіку науково-поняттєвої категоризації явищ, вихідною базою яких є семантика загальномовного слова. Виокремлено кілька напрямків термінологізації семантики загальновживаного слова. Виявлено й описано семантичні зміни, яких зазнає вихідне поняття. Визначено групи лексики продуктивні для творення термінології криміналістичної експертизи, шляхом наукової генералізації «побутової» семантики слова.

Ключові слова: *термін, термінологізування, криміналістична експертиза, семантика, поняття, семантичний компонент, загальномовне значення.*

Вступ. Термінологія відображає специфіку наукового пізнання світу. Одним з шляхів «кристалізації» понять, належних до різних галузей наукового знання, є термінологізування загальновживаної лексики, що давно привернуло увагу українських та зарубіжних дослідників. Попри пильний інтерес науковців до означеної теми, її важливі аспекти потребують подальшого аналізу. Актуальність такого дослідження вбачаємо у виробленні цілісних уявлень про особливості а) континуального розвитку лексичної семантики в процесі вторинної ідеалізації пізнаваних явищ; б) становлення наукових понять залежно від специфіки термінологічної системи.

Короткий огляд публікації з досліджуваної теми. Питання термінологізування, як і багато інших питань сучасного термінознавства, є дискусійним. Акцентуючи жанрову поліфонію студій, присвячених явищам термінологізування (монографії, підручники, дисертації, посібники, статті), Г. Наконечна звернула увагу на різне розуміння самого поняття «термінологізування». Одні дослідники (А. Грищенко, О. Кочеренко, М. Плющ) розглядають термінологізацію як термінотворення загалом, тобто незалежно від способу його здійснення, інші (С. Булик-Верхола, Г. Наконечна, Ю. Тегрівець, А. Крижанівська, Л. Симоненко, Г. Мацюк, З. Куньч, Л. Харчук, В. Тарасова) розуміють термінологізацію лише як особливий перехід загальновживаного слова до певної терміносистеми [1, с. 11-12]. Саме тому в сучасному українському мовознавстві для опису термінологізування використовується як синонімічні різні терміни, зокрема *вторинна номінація*, *лексико-семантичний спосіб термінотворення*, *семантичне термінотворення*, *семантична деривація*, *неологізація*, *стилістична транспозиція* тощо [1, с. 12]. На наш погляд, необхідно розмежовувати два взаємопов'язані, але не тотожні явища. Перше – це перехід загальновживаного слова до складу термінологічної лексики, що здійснюється шляхом метафоричного або метонімічного переосмислення вихідного значення, а друге – термінологізування, що відбувається за допомогою так званої науково-дискурсивної генералізації вихідного (побутового) поняття.

Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити й схарактеризувати специфіку формування понять тематично різноманітної термінології криміналістичної експертизи шляхом термінологізування загальновживаної лексики.

Матеріали і методи. Матеріалом дослідження є термінологія криміналістичної експертизи, зафіксована в репрезентативних словниках та науково-практичних виданнях, що використовуються криміналістами під час проведення експертизи. Емпіричну базу дослідження становлять, зокрема, такі джерела, як: «Криміналістика: енциклопедичний словник» [2], «Удосконалена система загальних та окремих ознак почерку: метод. посібник» [3], «Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка тлумачного словника термінів судових біологічної, медико-біологічної та ґрунтознавчої експертиз» [4], «Тлумачний словник термінів судової експертизи відеозвукозапису» [5], «Українсько-російський словник спеціальних термінів криміналістичної експертизи холодної зброї» [6].

Мета дослідження передбачає використання кількох **методів аналізу:** зіставний (для виявлення відмінностей між побутовими та науковими поняттями), метод компонентного аналізу (для визначення семної будови наукового поняття), метод спостереження (для збору інформації про терміни шляхом систематичної реєстрації їхнього фактичного використання як у теорії науки, так і в практичній сфері їх застосування).

Результати та їх обговорення. Термінологізування загальновживаної лексики, в основі якої лежить дискурсивна генералізація вихідного поняття, сформованого в процесі побутової діяльності людини, передбачає суттєві зміни в його структурі, підпорядковані особливостям наукової концептуалізації світу. Наукове пізнання «включає» побутове поняття в систему відношень, інших порівняно з побутовою сферою. Побутове поняття, що лежить в основі загальновживаного значення слова, в криміналістичній експертизі набуває нового змісту й нової парадигмальної значущості. Це зумовлюється семантичними компонентами наукового поняття, що вказують на його місце в структурі наукового знання, зв'язки з іншими поняттями, правовий статус (якщо йдеться про юри-

 ©|*E. V. Kovkina 2020*

дичну та криміналістичну лексику) або об'єктивують інформацію про хімічні, фізичні, біологічні властивості означуваних явищ тощо.

Загальний напрямок термінологізації семантики слова залежить від різних чинників, зокрема, походження слова (успадкована чи запозичена лексика), термінологічної спроможності і продуктивності в різних терміносистемах, особливостей значення вихідного (тобто побутового) поняття і т. ін. Термінологічні словники криміналістичної експертизи містять значну кількість одиниць, що виникли в результаті наукової генералізації значення загальновживаних словах.

Аналізований матеріал дозволяє виділити кілька напрямків термінологізації вихідного поняття. Перший напрям полягає у тому, що поняття містить вказівку на його приналежність до сфери криміналістичної експертизи і класифікаційні особливості дій, ознак, станів, предметів, відповідно до завдань такої експертизи. Наприклад: *диференціація* «в криміналістиці і судовій експертизі – процес та результат виявлення і оцінки ознак об'єкту, що полягає у встановленні відмінності між порівнюваними об'єктами, які відносяться до однієї чи різних груп (таксонів, родів) об'єктів» [4, с. 11]. Порівняймо із загальновживаними значеннями слова *диференціація* – «поділ, розчленування чого-небудь на окремі різнорідні елементи» [7, т. 2, с. 289].

Другий напрям полягає у визначенні юридичного статусу певного поняття в системі знання криміналістичної експертизи. В Академічному тлумачному словнику слово *убивство* має сім значень і в першому означає «позбавлення життя (ударом чого-небудь, вогнепальною або холодною зброєю); умертвляти» [7, т. 10, с. 353], інші стосуються переносного й розмовного вживання, в криміналістиці термін *убивство* має одне спеціалізоване визначення: «це злочин, що полягає в навмисному або необережному позбавленні життя іншої людини» [2, с. 39]. Як бачимо, термінологічне значення слова *убивство* відрізняється від загальномовного тим, що містить вказівку на правий статус дії, а також її усвідомлений чи мимовільний характер.

Третій напрям полягає у описові властивостей позначуваних явищ як результату наукового пізнання з погляду хімічних, фізичних та інших складників. Слово *вибух* у народно-розмовному дискурсі означає «розрив вибухової речовини, спеціального снаряда, оболонки чого-небудь і т. ін., з дуже сильним звуком і великою руйнівною силою» [7, т. 1, с. 358], а також використовується для називання несподіваного бурхливого вияву певного почуття або дії. У криміналістиці термін *вибух* має два значення, а саме: «1) запалення, що супроводжується сильним звуком чого-небудь унаслідок миттєвого хімічного розкладання речовини й утворення сильно нагрітих газів; 2) руйнація чого-небудь, здійснена за допомогою такого розкладання речовини» [2, с. 43]. Значення слова конкретизується, акцент здійснено на описі фізичного процесу дії.

Семантика загальних слів під час їх включення до аналізованої терміносистеми конкретизується, набуває спеціалізації, відповідаючи специфіці наукового мовлення. У термінологічному значення нівелюються стилістичні відтінки, деактуалізуються вторинні, похідні значення. Загальновживане слово *вимагання* означає дію за значенням *вимагати*, а саме: «1) настирливо просити що-небудь у когось; 2) ставити перед ким-небудь якусь вимогу; пропонувати в категоричній формі зробити щось» [7, т. 1, с. 427], криміналістичний термін *вимагання* означає злочин, що «полягає у вимозі передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою розголошення відомостей, що ганьблять особу або її близьких, погрозою насильства над потерпілим чи його близькими або погрозою знищення чи пошкодження їх особистого майна, а також майна, що перебуває в їх віданні чи під охороною» [2, с. 46]. Дискурсивна спеціалізація поняття *вимагання* у лексиці криміналістичної експертизи, зумовлює суттєві трансформації в структурі вихідного значення, що виявляються у збільшенні його інформаційного обсягу. Значення аналізованого терміну виразно маніфестує результат вторинної ідеалізації відповідного поняття, що містить вказівку на спосіб здійснення дії, її мету та злочинний характер, засоби досягнення.

У семантиці окремих термінів на означення конкретних предметів, об'єктів, що походять із загальнолітературного мовлення акцентується лише належність до спеціальної лексики. У терміносистемі криміналістичної експертизи *пломба* як об'єкт трасологічного дослідження називає «заборонний знак з клеймом, відбитком печатки на дверях сховищ, контейнерів, автофургонів, деяких приладів» [4, с. 168].

У терміносистемі почеркознавчої експертизи термін «*нахил*» вказує на індивідуальну ознаку, що характеризує загальну структуру почерку, називаючи «положення повздовжніх осей письмових знаків та їх елементів» [3, с. 66]. Він походить від однойменного слова, утвореного від дієслова «*нахиляти*» зі значенням «змінювати пряме положення кого-, чого-небудь на похиле» [7, т. 5, с. 227]. Термін *зв'язність почерку* у почеркознавстві також характеризує індивідуальність писемно-рухливого навику особи під час написання тексту і вказує на «ступінь безперервності письма при виконанні буквосполучень в межах одного слова, визначається числом букв, які виконані суцільно» [3, с. 67]. У словнику загального вжитку «*зв'язність*» вказує на властивість за значенням і «характеризується єдністю складових частин, елементів» [7, т. 3, с. 503]. Термінологізуючись, загальномовне слово набуває спеціального забарвлення, акцентуючи одну із загальних ознак почерку.

Слово *клацання* походить від дії за значенням дієслова *клацати*, що означає «утворювати короткий своєрідний звук раптовим зіткненням рівних поверхонь твердих предметів, дією якого-небудь механізму тощо» [7, т. 4, с. 177]. На основі наведеного у терміносистемі експертизи відео-,звукозапису міститься однойменний термін на позначення «імпульсних завад під час відтворення звукозапису» [5, с. 77], як назва якості окремої ознаки під час встановлення якості звукозапису.

Особливості науково-поняттєвої концептуалізації загальнопобутового значення слова підпорядковують-

ся завданням криміналістичної експертизи, для якої є важливою деталізація дій, процесів, станів, ознак, предметів, що знаходить своє вираження в дефініції термінологічного значення. Наприклад, у загальному мовленні лексема *гарда* вживається на позначення частини холодної зброї між лезом та руків'ям, призначеної для захисту пальців, а термінологічне *гарда* – «захисний пристрій складної об'ємної форми з кільцевими, чашеподібними та спіралевидними елементами. Буває однобічна, двобічна або сітчаста» [6, с. 39]. Подібний спосіб конструювання спеціального поняття приводить до розмивання меж між ближчим та дальшим значенням, при якому лексикографічний опис семантики терміна нерідко містить як власне базові понятєві ознаки, що належать до ядра термінологічного значення, так і елементи енциклопедичної інформації про позначуване явище. Наприклад, «*ніж арабський* – ніж з прямим або вигнутим клинком довжиною близько 400 мм при товщині 5-6 мм. Різьблене руків'я не усувається в піхви, а все знаходиться зовні. Піхви дерев'яні, обклеєні шкірою або тканиною, мають металевий прибор, що складається з устя, декількох кілець і наконечника. Контактна клинкова зброя колючо-ріжучої дії» [6, с. 94].

Описовий характер дефініції загалом властивий для тих термінів, що позначають конкретні предмети, наприклад, назви холодної зброї: *рапіра* – «контактна клинкова холодна зброя колючої дії, що має довгий пружний клинок і, найчастіше, чашеподібну гарду» [6, с. 122], *рапіра дитяча* – «безпечна контактна клинкова зброя колючої дії для спортивного фехтування, що виготовлена із синтетичного матеріалу або з кольорового матеріалу з м'яким наконечником» [6, с. 122]. Подібний спосіб репрезентації поняттєвого змісту простежується і в таких назвах холодної зброї як *праща, пума, куботан, кріс, кокатана, палаш, рондел, синай, сікач, спис, танто* і т. ін.

Термінологічна дискретизація відповідних реалій, що знаходить своє відображення в спеціальній семантиці, є необхідною передумовою формування розлогих гіпо-гіперонімічних зв'язків в термінології криміналістичної експертизи. Як приклад можна навести родо-видові відношення із поняттям «*ніж*»: *ніж-автоматичний, ніж арабський, ніж армійський, ніж бойовий, ніж водолазний, ніж господарський-побутовий, ніж метальний, ніж поштовховий, ніж розвідника, ніж скауцький, ніж складний, ніж строповий, ніж хівинський, ніж шарнірно-розвідний, ніж шарнірно-рамковий, ніж шарнірно-важільний, ніж медичний, ніж мисливський, ніж спеціальний (спеціального призначення), ніж турецький, ніж туристичний, ніж узбецький (пічаки), ніж фінський, ніж японський* і т. ін.

Явища термінологізування є продуктивним для термінології криміналістичної експертизи. Серед термінологізованих загальновживаних слів, що входять до термінології криміналістичної експертизи, виділяємо такі групи:

1) **назви опредмечених дій та станів,** наприклад: *покарання, розслідування, дослідження, ототожнення, маскування* (спільні терміни), *підроблення, натиск, наслідування, нахил* (терміни почеркознавчої експертизи), *перезапит, перебивання, зімкнення, звучання* (терміни лінгвістичної експертизи усного мовлення), *випаровування, склеювання, змішування, зрощення, усереднення, згорання, тиснення* (терміни експертизи матеріалів, речовин та виробів), *розтягування, постріл, стрільба, тяга, керніння, ковзання* (терміни експертизи зброї та слідів і обставин її використання), *підпал, підрив, вибух, займання* (терміни вибухотехнічної експертизи), *зображення, зйомка, записування, завада, загасання, клацання* (терміни експертизи відео-, звукозапису), *засічка* (терміни технічної експертизи документів), *пошкодження, відшарування* (терміни трасологічної експертизи);

2) **назви конкретних предметів**, наприклад: *ніж, лезо, кожеток, резина, рогатка, куля, вістря, обух, рукоять, черен, навершшя* (терміни експертизи зброї та слідів і обставин її використання), *аркуш, печатка* (терміни технічної експертизи документів), *волокно* (терміни біологічної експертизи);

3) **назви властивостей предметів чи об'єктів,** наприклад: *повторюваність, варіативність, стійкість* (спільні терміни), *міцність* (терміни експертизи зброї та слідів і обставин її використання), *різкість* (терміни експертизи відео-, звукозапису);

4) **назви речовин та їх станів,** наприклад: *суміш, розчин, фракція, залишок, осад, речовина* (терміни експертизи матеріалів, речовин та виробів), *сип* (терміни технічної експертизи документів).

Висновки. Значна кількість термінів на позначення базових понять термінології криміналістичної експертизи походить із загальновживаної лексики. Особливості ретермінологізування загальномовної семантики слова значною мірою залежать від його денотативної специфіки. Слова, що позначають конкретні предмети, стають функційно значущими в системі криміналістичної експертизи як терміни-репрезентанти максимально повної інформації про «зовнішні» ознаки відповідного явища, його фізичні властивості, форму тощо. Загальновживані слова з «нульовим» денотатом зазнають інших видозмін вихідного поняття – термінологічне звуження значення як результат його стратифікації в системі спеціального юридичного знання як складника криміналістичної експертизи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наконечна Г. Термінологізація і детермінологізація: ступінь опрацювання й вектори розвитку // Куньч З. Й., Наконечна Г. В., Микитюк О. Р., Булик-Верховола С. З., Тягнівець Ю. В. Теорія терміна:конкретизація лексико-семантичної парадигми: монографія (З.Й.Куньч та інші). Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2018. С. 11-38.
2. Шепітько В.Ю. Криміналістика: енцикл. словник (українсько-російський і російсько-український): 1 500 термінів. Харків: Право, 2001. 560 с.
3. Удосконалена система загальних та окремих ознак почерку: метод. посібник/[Уклад.: М. Бондар, Т. Сукманова, К. Куріпко, З. Меленевська та ін.]. Київ: Міністерство юстиції України, 2004. 93 с.
4. Балинян Т. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка тлумачного словника термінів судових біологічної, медико-біологічної та ґрунтознавчої експертиз» (заключний»)/Т. Балинян, О. Хлесткова, О. Прокопенко та ін. Харків: ХНДІСЕ, 2002. 147 с.

5. Тлумачний словник термінів судової експертизи відеозвукозапису (українсько-російський і російсько-український)/Укладач Дьяченко О.Ф. Харків: ХНДІСЕ, 2009. 432 с.
6. Українсько-російський словник спеціальних термінів криміналістичної експертизи холодної зброї/ Авдєєва г.К., Дьяченко О.Ф., Рябухіна В.О. Харків: ХНДІСЕ, 2008. 208 с.
7. Словник української мови: в 11 т. // АН УРСР, Інститут мовознавства [гол. ред. І. К. Білодід]. Київ: Наук.думка, 1970-1980. Т. 1-11.

REFERENCES

1. Nakonechna H. Terminologization and determinologization: degree of processing and vectors of development/Kun'ch Z. J., Nakonechna H. V., Mykytiuk O. R., Bulyk-Verkhovola S. Z., Tiahnivets' Yu. V. // Theory of the term: concretization of the lexical-semantic paradigm: monograph (ZY Kunch and others). Lviv: Halych Publishing Union, 2018. pp. 11-38.
2. Shepit'ko V.Yu. Forensics: Encyclopedic Dictionary (Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian): 1,500 terms. Kharkiv: Right, 2001. 560 p.
3. Udoskonalena systema zahal'nykh ta okremykh oznak pocherku: metod. posibnyk/[Uklad.: M. Bondar, T. Sukmanova, K. Kuripko, Z. Melenevs'ka ta in.]. Kyiv: Ministry of Justice of Ukraine, 2004. 93 p.
4. Balynian T. Research Report "Development of an Explanatory Dictionary of Terms for Forensic Biological, Biomedical and Biological Expertise" (final)»/T. Balynian, O. Khlestkova, O. Prokopenko ta in. Kharkiv: KhNDISE. 147 p.
5. Interpretation of terms of forensic examination of video recording (Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian)/Compiled by D'iachenko O.F. Kharkiv: KhNDISE, 2009. 432 p.
6. Ukrainian-Russian Dictionary of Special Terms for Forensic Expertise on Weapons/Avdieieva H.K., D'iachenko O.F., Riabukhina V.O. Kharkiv: KhNDISE, 2008. 208 p.
7. Vocabulary of the Ukrainian language: in 11 volumes // Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Institute of Linguistics [goal. ed. I. K. Bilodid]. Kiev: Scientific Thought, 1970-1980. Vol. 1-11.

Term creation from the common vocabulary as a method of modern Ukrainian terminology formation (on the material of forensic expertise vocabulary)

E. V. Kovkina

The article is devoted to one of the actual issues of modern Ukrainian terminology. Based on the involvement of representative language material the specificity of the scientific and conceptual categorization of phenomena is clarified, the initial base which is the semantics of a common word. The several directions terminology of the semantics of the common word are discovered. The semantic changes experienced by the original concept are identified and described. The vocabulary groups are identified by scientific generalization of everyday word semantics, which are productive for the creation of forensic terminology.

Keywords: *term, terminology, forensic examination, semantics, concepts, semantic component, linguistic meaning*.